

**ARCHITEKTURA OBRONNA JOANNITÓW NA TERENIE BALIWATU
BRANDENBURSKIEGO OD PIERWSZEJ POŁOWY XIV W. DO POCZĄTKÓW
XVII W. (DO 1618 R.). FORMA I FUNKCJE**

Powstały w dobie krucjatowej w Ziemi Świętej rycerski zakon świętego Jana stworzył na obszarach Europy rozległe zaplecze zabezpieczające swoją działalnością w *Outremer*. Stosunkowo wcześnie, bo już w końcu XII w. i na początku XIII w. joannici zaznaczyli swoją obecność na terenach Brandenburgii i Pomorza. Założone tu domy z czasem zaczęły stanowić wspólnotę, a od 1382 r., zgodnie z układem w Heimbach, utworzono obejmujący je baliwat brandenburski, posiadający w pewnym stopniu niezależność w ramach struktury europejskich komandorii. Wraz z pozyskaniem majątków zakonu templariuszy i sprzedażą domów położonych na Pomorzu Wschodnim, rdzeń baliwatu zaczęły stanowić komandorie leżące w rejonie konfliktowych pograniczy – brandenbursko-polsko-pomorskiego. Przejęcie komandorii templariuszy wpłynęło też na zmianę dotychczasowego profilu komandorii. Do tego momentu wyraźny był związek z większymi ośrodkami urbanistycznymi; co istotne, obronność siedzib joannitów nie była wówczas kluczowa. Od połowy XIV w. joannici zaczęli koncentrować swoją działalność na obszarach wiejskich i pogranicznych, wzniesiono wówczas pierwsze murowane zamki, a kilka z nich – w Łagowie, Pęczynie i Swobnicy – cechuje się zbliżoną formą, odznaczającą się obecnością charakterystycznych wież głównych o czworobocznej podstawie i cylindrycznej wyższej części. Jednak murowane zamki nie wyczerpują grupy obiektów obronnych – w pewnym stopniu charakter militarny cechował również architekturę mniejszych siedzib o formie dworów wiejskich. Niestety, różny jest stopień zachowania poszczególnych założeń. W najlepszym stanie zachowały się murowane zamki, zaś w przypadku mniejszych fortyfikacji lub dworów obronnych relikty (nie licząc wolnostojących kaplic) ograniczają się zaledwie do wałów, nasypów czy układu hydrograficznego.

Celem niniejszej pracy było omówienie formy i funkcji zamków i dworów obronnych wzniesionych przez joannitów na terenie baliwatu brandenburskiego – ocena genezy ich form, miejsca w europejskim budownictwie obronnym zakonu oraz rozważenie postępujących zmian: zarówno w sferze architektury i układów przestrzennych, ale i wypełnianych funkcji. Chronologicznie praca obejmuje okres między pierwszą połową XIV w. a początkiem XVII w., rejestrując ewolucję, jaką przechodził zakon, a wraz z nim jego architektura – poprzez stopniowo postępującą laicyzację, nadejście reformacji i realną sekularyzację baliwatu. Obiekty omówione w pracy zostały wybrane i wydzielone na podstawie przesłanek wynikających

zarówno z formy stwierdzonej w toku badań architektonicznych lub archeologicznych, ale i terminologii źródłowej.

Choć architektura części tych obiektów była obiektem wcześniejszych badań, w pracy zdecydowano się położyć główny nacisk na analizę treści joannickich inwentarzy, zawierających w sobie spisy pomieszczeń i obiektów tworzących poszczególne siedziby. Głównym źródłem są tu przede wszystkim inwentarze datujące się na XVI wiek; pozwalają one uzupełnić informacje pozyskane w trakcie badań archeologicznych i architektonicznych; w niektórych wypadkach źródła te stanowią jedyne świadectwo pozwalające omówić cechy założeń. Charakter inwentarzy powoduje, że najprecyzyjniej omówione mogą być najpóźniejsze fazy (XVI-XVII w.). Jednak poza zastosowaniem metody analitycznej i porównawczej, wykorzystanie metody retrogresywnej pozwoliło dokonać ostrożnej próby rekonstrukcji stanu z okresów wcześniejszych. Niestety reguła i statuty zakonne w niewielkim tylko stopniu odpowiadają na pytanie o formę siedzib zakonnych; wspominają one przede wszystkim o obecności ważniejszych pomieszczeń i obiektów – kaplicy, refektarza, dormitoriów, szpitali, ale i zbrojowni.

W pracy dokonano skrupulatnej analizy treści inwentarzy, a uzyskane dane konfrontowano z wynikami wcześniejszych badań architektonicznych i archeologicznych. Pozwoliło to na (w różnym stopniu) rekonstrukcję układów wnętrz i rozplanowania przestrzennego. Z analizy wynika, że wśród założeń zamkowych istniały ogólne zasady lokowania obiektów względem siebie, choć w zdecydowanej większości nie wynikały one z reguły czy statutów, a z pragmatyki, dyktującej odpowiednie rozłożenie poszczególnych funkcji w planach zamków. Elementy obronne założeń zamkowych cechował ograniczony zestaw stosowanych środków, charakterystyczny dla budownictwa terenów Brandenburskiej i Pomorza; opierał się o czworobok bezokiennych murów kurtynowych wzmocnianych przez wieże główne. Uzupełniały je fosy, wały i tereny podmokłe. W przypadku mniejszych założeń obronnych (jak Santok czy Suchań) forma architektoniczna odpowiadała rycerskim siedzibom w typie *motte* (wieża na kopcu). Tu również obronność w dużym stopniu zapewniało wykorzystanie i przekształcenie układu hydrograficznego. Funkcje sakralne nie były wyraźnie akcentowane. Niewielkie, służące zapewne tylko kilkuosobowym konwentom kaplice zamkowe przypuszczalnie odseparowywano od pozostałych obiektów, lecz funkcję sakralną podporządkowywano funkcjom militarnym. Jeszcze przed przyjęciem nauk reformacyjnych przestrzeń klauzuli nie była ściśle zamknięta dla świeckich – wśród pomieszczeń konwentów pojawiały się izby gościnne, pomieszczenia służby i giermków.

Kwestie militarne w architekturze zamków joannickich pozostawały istotne do ok. połowy XVI w. Wówczas dają się zaobserwować zmiany – wzrost roli rezydencjonalnej, widoczny pod postacią pomieszczeń mieszkalnych i reprezentacyjnych, likwidacja pomieszczeń braci, przenoszenie zbrojowni poza zamki właściwe i dwory, wreszcie – brak dalszych prób modernizacji umocnień, jakie miały miejsce jeszcze do okresu między początkiem a połową XVI w.

Znaczną różnorodnością cechują się dwory obronne. W ich wypadku granica między zakonnym folwarkiem a siedzibą rycerską była płynna; duże podobieństwo mogły cechować choćby założenia w Suchaniu (określane w źródłach jako zamek) i Kraak (dwór obronny). Zasadniczo dwory joannickie cechują się bardziej zwartym układem, w pewnym stopniu oddającym model siedziby *motte-and-bailey*, gródka stożkowatego z zapleczem gospodarczym. Realna wartość militarna tego typu obiektów była w oczywisty sposób minimalna, a obronność zapewniało przede wszystkim położenie w trudno dostępnym terenie (cieki wodne, tereny podmokłe); stosowano również fosy, wały, palisady oraz lokowanie na wyniesieniach terenu.

W przypadku zamków joannickich zaobserwowano, że te powstawały według planów; mimo fazowości, zauważalne jest przypuszczalne stosowanie metody *ad quadratum*, zatem bryły zamków wraz z zabudową ich dziedzińców była wynikiem wcześniej prowadzonych wyliczeń.

Położenie zamków w strefie pogranicza wiązało się z ich potencjalnym użyciem w działaniach wojennych; tę rolę poświadczają źródła. Realne zagrożenie powodowało, że przypuszczalnie jeszcze w pierwszej połowie XVI w. wciąż prowadzono działania mające na celu wzmocnienie obronności warowni; świadectwem tego są również zarejestrowane w inwentarzach z tego okresu arsenały wyposażone w bogate zbiory broni ogniowej. Dopiero nadejście reformacji przyspieszyło procesy sekularyzacyjne, w wyniku których wzrosła rola rezydencjonalna, a rola militarna, wobec wzrostu znaczenia broni palnej, zaczęła odchodzić na dalszy plan.

Wydaje się jednak, że stosowane elementy obronne zarówno zamków, jak i dworów, nie były wyłącznie odbicie utylitarnej potrzeby zapewnienia bezpieczeństwa. Stanowiły one, wraz z charakterystycznymi wieżami głównymi, element symboliczny, podkreślający jedność baliwatu, ale i jego siłę, zwłaszcza w rejonach pogranicza, będącego częstym obszarem konfliktowym. Brak w budownictwie joannitów baliwatu brandenburskiego świadectwa odgórnego kreowania formy architektoniczne, natomiast czytelne są, wskazane również dla komandorii europejskich, rodzime nawiązania, tak świeckie, jak i sakralne. Tak więc to regionalizm był tu kluczowy dla wykreowania formy i funkcji obiektów obronnych w baliwacie brandenburskim.